

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ*

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਦਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਉੱਦਾਤ ਮਾਂਡਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਦਸਵਾਂ ਸਥਾਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਉਸੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਬਣ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਰਬੋਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਉੱਘੜਵੀਂ ਮਿਸਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਧਾੜਵੀ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਕ੍ਰੋਸ਼ਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ ॥

ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ ॥

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ ॥1॥

ਕਰਤਾ ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਕਾ ਸੋਈ ॥ ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ

ਤਾ ਮਨਿ ਰੋਸੁ ਨ ਹੋਈ ॥1॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵਗੈ ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ ॥

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਰਤ ਸੀ ਜੋ ਮੁਗਲ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੇ ਦਮਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀਅਤਾ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ

* ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ।

ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਿਆਂ, ਖੇਤਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉਦਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਜਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸੌਂਤੀ ਸਿਆਸਤ, ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਤੰਗ-ਨਜ਼ਰੀ ਅਤੇ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਨਾਲ ਦਾ ਟਕਰਾਉ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ। ਮੂਲਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸਿਰਜੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਰੂਹਾਨੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵੀ ਇਸੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਚਿਰਸਥਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੁਲਹਾਕੁੱਲ (ਉਦਾਰ) ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਸੀ। ਪਰ ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਕੱਟੜ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਦਰ-ਖਾਤੇ ਇਸ ਸੁਲਹਾਕੁੱਲ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਪਨਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਨਕਸ਼ਬੰਦੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਆਗੂ, ਸ਼ੇਖ਼ ਅਹਿਮਦ ਸਰਹੰਦੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਦੇ ਮੂਲਵਾਦੀ ਮਨਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਹ ਦੌਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ-ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸੂਫੀ-ਲਹਿਰ ਨੇ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ, ਕਰਮਕਾਂਡ ਅਤੇ ਆਡੰਬਰ-ਯੁਕਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਰੂਹਾਨੀ ਮਾਰਗ ਸੁਝਾਇਆ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਫੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ (ਬਾਤਿਨ) ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਤਸ਼ਰੀਹ ਕਰਦਿਆਂ ਤਸੱਵੁਫ਼ ਦਾ ਦਰਸ ਦਿੱਤਾ। ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਰੂਹਾਨੀ ਪੈਗ਼ਾਮ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਏਕਤਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ-ਹਕੀਕੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਦੇ ਸੂਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਇਸੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਖਰ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਨਾ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਤੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਧਰਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਉਸ ਸਮੁੱਚੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਉੱਪਰ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਮੁਨੀਆਂ, ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਭਰਦਾ ਹੈ :

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ ॥1

ਸਭ ਮਹਿ ਸਚਾ ਏਕੋ ਸੋਈ ਤਿਸ ਕਾ ਕੀਆ ਸਭੁ ਕਛੁ ਹੋਈ ॥

ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਨੈ ਸੁ ਏਕੋ ਜਾਨੈ ਬੰਦਾ ਕਹੀਐ ਸੋਈ ॥3॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1349)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸਾਂਝ ਦੇ ਸੂਤਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਹਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਹਾਗ੍ਰੰਥ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉੱਸਰ ਰਹੇ ਸੰਜੁਗਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਕੋਈ ਬੋਲੈ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕੋਈ ਖੁਦਾਇ ॥

ਕੋਈ ਸੇਵੈ ਗੁਸਈਆ ਕੋਈ ਅਲਾਹਿ ॥1॥ ਕਾਰਣ ਕਰਣ ਕਰੀਮ ॥

ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਰਹੀਮ ॥1॥ ਰਹਾਉ ॥

ਕੋਈ ਨਾਵੈ ਤੀਰਥਿ ਕੋਈ ਹਜ ਜਾਇ ॥

ਕੋਈ ਕਰੈ ਪੂਜਾ ਕੋਈ ਸਿਰੁ ਨਿਵਾਇ ॥2॥

ਕੋਈ ਪੜੈ ਬੇਦ ਕੋਈ ਕਤੇਬ ॥ ਕੋਈ ਓਢੈ ਨੀਲ ਕੋਈ ਸੁਪੇਦ ॥3॥

ਕੋਈ ਕਹੈ ਤੁਰਕੁ ਕੋਈ ਕਹੈ ਹਿੰਦੂ ॥

ਕੋਈ ਬਾਛੈ ਭਿਸਤੁ ਕੋਈ ਸੁਰਗਿੰਦੂ ॥4॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਤਾ ॥

ਪ੍ਰਭ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਤਿਨਿ ਭੇਦੁਜਾਤਾ ॥5॥9॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ - 885)

ਇਥੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪਰਸਪਰ ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਿਆਂ

ਇਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰੋਰਣਾ-ਸਰੋਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ 22 ਦਸੰਬਰ, 1666 ਈ. (ਪੋਹ ਸੁਦੀ ਸੱਤਵੀਂ, 1723 ਬਿ.) ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਪਟਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਸੀ। ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਪਟਨੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ (ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਆ ਵਸਿਆ। ਇਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਸਤਰ-ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇਸ ਦੂਹਰੀ ਸਿਖਲਾਈ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖਾਰਥੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ।¹

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਕੱਟੜ ਮਜ਼ਹਬੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਜਬਰੀ ਧਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਜਜ਼ੀਏ ਵਰਗੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਆਤੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜੌਹਨ ਐਫ਼. ਰਿਚਰਡਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਮੁਗ਼ਲ ਐਮਪਾਇਰ’ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਜਾ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸਵੈਮਾਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਹੀਲੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨੀਤੀ ਸੀ।² 1675 ਈ. ਨੂੰ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਕੂਮਤੀ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਲਕ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਦੀ ਉਮਰ 9 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਟੱਲ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਬਾਲਕ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਜਗਾਇਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਗਮਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਘੋਰ ਸੰਕਟ ਵਿਆਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਜੋ ਕਸੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਉਪਰਾਲੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਯੁੱਗ-ਪਲਟਾਊ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਰਾਹੀਂ ਇਸੇ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਸਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਜਿਸ ਰੂਹਾਨੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਵਾਰਸ ਬਣੇ ਸਨ ਉਸ ਨੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ, ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਦਰਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਮਜ਼ਹਬ ਨੂੰ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਨਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਸੁਮੇਲ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕਿਵੇਂ ਰਾਸ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਉਹ ਹਰ ਹੀਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਲੱਭ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਰਗ ‘ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ’, ‘ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ’ ਦੇ ਅਨੋਖੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਦਸਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਿਰਾ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ। ਇਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਦਮਨ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਨਜ਼ਾਮ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੂਹਰੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਉੱਦਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਮਾਨਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮਾਡਲ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦਾ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਦੁੱਤੀ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਰਤੀ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਰਸੇ (ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ) ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ (ਭਾਖਾ) ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਗਿਆਨ-ਮੂਲਕ ਉਪਰਾਲੇ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਸੀ - ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜੁਲਮ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1699 ਈ. ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੀੜ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸੀਸ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮੰਗ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜ ਸਿੱਖ ਬੇਖੌਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਸਿਰ ਦੇਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਏ ਉਹ ਸਨ - ਦਯਾ ਰਾਮ, ਧਰਮ ਦਾਸ, ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ, ਹਿੰਮਤ ਰਾਇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ। ਇਹ ਪੰਜੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਨਿਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਬਾਟੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੱਕ-ਸੱਚ ਲਈ ਲੜਨਾ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ‘ਧਰਮ-ਯੁੱਧ’ ਛੇੜਨਾ।³ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਉਪਰਾਲਾ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇਸਦਾ ਟੀਚਾ ਵੀ ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਰਾਹੀਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਹਨ : 1. ਜਾਪੁ, 2. ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ, 3. ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ, 4. ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ (ਉਕਤੀ ਵਿਲਾਸ), 5. ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਦੂਜਾ, 6. ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੀ, 7. ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ, 8. ਚੌਬੀਸ ਅਵਤਾਰ, 12. ਸਵੈਯੇ, 13. ਖਾਲਸਾ ਮਹਿਮਾ,

14. ਸ਼ਸਤਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ, 15. ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਿਆਨ ਅਤੇ, 16. ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ। ਭਾਵੇਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਇਕ ਧੜਾ ਇਸ ਸੰਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰਾ ਧੜਾ ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੰਨਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪੈਂਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਂ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਟੈਕਸਟ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਗੌਰਵ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ, ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ, ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ, ਸਵੈਯੇ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਜੋ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਚੱਕ੍ਰ ਚਿਹਨ ਅਰੁ ਬਰਨ ਜਾਤਿ ਅਰੁ ਪਾਤਿ ਨਹਿਨ ਜਿਹ ॥

ਰੂਪ ਰੰਗ ਅਕੋਊ ਕਹਿ ਨਾ ਸਕਤ ਕਿਹ ॥

ਅਚਲ ਮੂਰਤਿ ਅਨਭਉ ਪ੍ਰਕਾਸ ਅਮਿਤੋਜ ਕਹਿਜੈ ॥

ਕੋਟਿ ਇੰਦ੍ਰ ਇੰਦ੍ਰਾਣਿ ਸਾਹੁ ਸਾਹਾਣਿ ਗਣਿਜੈ ॥

ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਮਹੀਪ ਸੁਰ ਨਰ ਅਸੁਰ

ਨੇਤਿ ਨੇਤਿ ਬਨ ਤ੍ਰਿਣ ਕਹਤ।

ਤਵ ਸਰਵ ਨਾਮ ਕਥੈ ਕਵਣ ਕਰਮ ਨਾਮ ਬਰਣਤ ਸੁਮੱਤਿ।

(ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਦੈਵੀ-ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਚਿਹਨ ਚੱਕ੍ਰ, ਜਾਤਿ, ਵਰਣ ਰੂਪ-ਰੰਗ ਅਤੇ ਰੇਖ-ਭੇਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ‘ਅਚਲ ਮੂਰਤਿ’ ਤਸੱਵਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਨਾਮ ਠਾਮ ਨ ਜਾਤਿ ਜਾਕਰ ਰੂਪ ਰੰਗ ਨ ਰੇਖ।

ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਉਦਾਰ ਮੂਰਤਿ ਅਜੋਕਿ ਆਦਿ ਅਸੇਖ।

ਦੇਸ ਔਰ ਨਾ ਭੇਸ ਜਾਕਰ ਰੂਪ ਰੇਖ ਨ ਰਾਗ।

ਜੱਤ ਤੱਤ ਦਿਸਾ ਵਿਸਾ ਹੁਇ ਫੈਲਿਓ ਅਨੁਰਾਗ।

(ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਪ੍ਰਣਵੇ ਆਦਿ ਏਕੰਕਾਰਾ। ਜਲ ਥਲ ਮਹੀਅਲ ਕੀਓ ਪਸਾਰਾ।

ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਅਬਗਤਿ ਅਬਿਨਾਸੀ। ਲੋਕ ਚਤ੍ਰ ਦਸਿ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸੀ।

ਹਸਤ ਕੀਟ ਕੇ ਬੀਚ ਸਮਾਨਾ ਰਾਵ ਰੰਕ ਜਿਹ ਇਕਸਰ ਜਾਨਾ।

ਅਦਵੈ ਅਲਖ ਪੁਰਖ ਅਬਿਗਾਮੀ। ਸਭ ਘਟ ਘਟ ਕੇ ਅੰਤਰਜਾਮੀ।

(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਕੋਊ ਭਯੋ ਮੁੰਡਿਆ ਸਨਿਆਸੀ ਕੋਊ ਜੋਗੀ ਭਯੋ,

ਕੋਊ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਕੋਊ ਜਤਿ ਅਨੁਮਾਨਬੋ ॥

ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕੋਊ ਰਾਫਜ਼ੀ ਇਮਾਮ ਸਾਫੀ,

ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਸਭੈ ਏਕੈ ਪਹਚਾਨਬੋ ॥ . . .

ਦੇਹੁਰਾ ਮਸੀਤ ਸੋਈ ਪੂਜਾ ਅਓ ਨਿਵਾਜ ਓਈ

ਮਾਨਸ ਸਭੈ ਏਕ ਪੈ ਅਨੇਕ ਕਓ ਭ੍ਰਮਾਉ ਹੈ ॥

ਦੇਵਤਾ ਅਦੇਵ ਜੱਛ ਗੰਧੂਬ ਤੁਰਕ ਹਿੰਦੂ,

ਨਿਆਰੇ ਨਿਆਰੇ ਦੇਸਨ ਕੇ ਭੇਸ ਕਓ ਪ੍ਰਭਾਓ ਹੈ ॥

(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਕਹੂੰ ਹੋਇ ਕੈ ਹਿੰਦੂਆ, ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਕੇ ਗੁਪਤ ਜਪਿਓ।

ਕਹੂੰ ਹੋਇ ਕੈ ਤੁਰਕਾ, ਪੁਕਾਰੇ ਬਾਂਗ ਦੇਤ ਹੋ। . . .

ਕਹੂੰ ਬੇਦ ਰੀਤਿ ਕਹੂੰ ਤਾਸਿਉ ਬਿਪਰੀਤਿ।

ਕਹੂੰ ਤ੍ਰਿਗੁਨ ਅਤੀਤ, ਕਹੂੰ ਸਰਗੁਨ ਸਮੇਤ ਹੋ।

(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਇਸ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਵੇਲੇ ਦਾ ਨਜ਼ਾਮ ਆਪਣੀ ਕੱਟੜ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤੀ ਤਸੱਦਦ ਰਾਹੀਂ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ

ਅਤੇ ਜਾਤੀਗਤ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਸੁਰਤਾ ਦੇ ਸੁਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰੋਣ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਵੇਦ-ਰੀਤ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ, ਅਰਥਾਤ ਅਵੈਦਿਕ, ਰੀਤ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡੀਆ ਸਨਿਆਸੀ, ਜੋਗੀ, ਜਤੀ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਤੁਰਕ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰਤਾ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਏਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਲ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੰਤਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮਾੱਡਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਸੁਰਤਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਪੂਰਬੀ ਨ ਪਾਰ ਪਾਵੈ ਹਿੰਗਲਾ ਹਿਮਾਲੈ ਧਿਆਵੈ
ਗੋਰ ਗੁਰਦੇਈ, ਗੁਨ ਗਾਵੈ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਹੈ।
ਜੋਗੀ ਜੋਗ ਸਾਧੈ ਪਉਨ ਸਾਧਨਾ ਕਿਤੇਕੁ ਬਾਂਧੈ।
ਅਰਬ ਕੇ ਆਰਬੀ ਆਰਾਧੈ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਹੈ।
ਫਰਾ ਕੇ ਫਿਰੰਗੀ ਮਾਨੈ ਕੰਦਾਰੀ ਕੁਰੈਸੀ ਜਾਨੈ,
ਪੱਛਮ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਪਛਾਨਹਿ ਨਿਜ ਕਾਮ ਹੈ।
ਮਰਹਟਾ ਮਘੇਲੇ ਤੇਰੀ ਮਨ ਸੋ ਤਪਸਿਯਾ ਕਰੈ,
ਦਿੜਵੈ ਤਿਲੰਗੀ ਪਹਿਚਾਨੈ ਧਰਮ ਧਾਮ ਹੈ।
ਬੰਗ ਕੇ ਬੰਗਾਲੀ ਫਰਹੰਗ ਕੇ ਫਿਰੰਗਾਵਾਲੀ,
ਦਿਲੀ ਕੇ ਦਿਲਵਾਲੀ ਤੇਰੀ ਆਗਿਆ ਮੈ ਚਲਤ ਹੈ।
ਰੋਹ ਕੇ ਰੁਹੇਲੇ ਮਾਘ ਦੇਸ ਕੇ ਮਘੇਲੇ,
ਬੀਰ ਬੰਗਸੀ ਬੁੰਦੇਲੇ ਪਾਪ ਪੁੰਜ ਕੋ ਮਲਤ ਹੈ।
ਗੋਖਾ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ਚੀਨ ਮਚੀਨ ਸੀਸ ਨਯਾਵੈ,
ਤਿਬਤੀ ਧਯਾਇ ਦੇਖ ਦੇਹ ਕੋ ਦਲਤ ਹੈ।
ਜਿਨੈ ਤੋਹਿ ਧਿਆਯੋ ਤਿਨੈ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤਾਪ ਪਾਯੋ,
ਸਰਬ ਧਨ ਧਾਮ ਫਲ ਫੂਲ ਸੋ ਫਲਤ ਹੈ।

(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਮੰਥਨ ਕਰ ਕੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ, ਚੰਡੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਚਉਬੀਸ ਅਵਤਾਰ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਮਾਵਤਾਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ) ਅਤੇ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭਵ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪਾਠਕ / ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਨੀਵੇਂ-ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਦਾ ਉਮਾਹ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ’ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਦਸਮ ਕਥਾ ਭਾਗੌਤ ਕੀ ਭਾਖਾ ਕਰੀ ਬਨਾਇ।

ਅਵਰ ਵਾਸਨਾ ਨਾਹਿ ਪ੍ਰਭ ਧਰਮ ਜੁਧ ਕੇ ਚਾਇ।

(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ)

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਮੰਥਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰਨਾ ਇਕੋ ਹੀ ਮਨੋਰਥ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ - ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜੂਝਣ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਮਨੋਬਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਯੋਧਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ। ਤਾਂ ਵੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਸਾਜਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਫੌਜ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੇ ਸਾਜੇ ਹੋਏ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਰਚਨਾ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ (ਅਪਨੀ ਕਥਾ) ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਚੰਡੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਚੌਬੀਸ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ-ਰੁਦ੍ਰ ਅਵਤਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ-ਸਾਜ, ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦਿਲਵਰ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੁਅਜ਼ਮ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਫੌਜਕਸ਼ੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਮ ਇਹ ਕਾਜ ਜਗਤ ਮੇਂ ਆਏ ॥ ਧਰਮ ਹੇਤ ਗੁਰਦੇਵ ਪੈਠਾਏ ॥

ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ ਤੁਮ ਧਰਮ ਬਿਥਾਰੋ ॥ ਦੁਸਟ ਦੋਖੀਅਨ ਪਕਰਿ ਪਛਾਰੋ ॥

ਯਾਹੀ ਕਾਜ ਧਰਾ ਹਮ ਜਨਮੰ ॥ ਸਮਝ ਲੇਹੁ ਸਾਧੂ ਸਭ ਮਨਮੰ ॥

ਧਰਮ ਚਲਾਵਨ ਸੰਤ ਉਬਾਰਨ ॥ ਦੁਸਟ ਸਭਨ ਕਓ ਮੂਲ ਉਪਾਰਨ ॥

(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੈਵੀ ਨਿਆਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰ ਕੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਭਗਵਤ-ਗੀਤਾ ਦੇ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਕਥਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਮਿੱਥ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਯਦਾ ਯਦਾ ਹਿ ਧਰਮਸਯ ਗਲਾਨਿਰਭਵਤਿ ਭਾਰਤ।

ਅਘ੍ਰਿਯੁਤਯਾਨਸਧਰਮਸਯ ਤਦਾਤਮਾਨੰ ਸ੍ਰਜਾਮ੍ਯਹਮ੍।

ਪਰਿਤ੍ਰਾਣਾਯ ਸਾਧ੍ਵਨਾਮ ਕਿਨਾਸ਼ਾਯ ਚ ਦੁਃਕ੍ਰਿਤਾਸ।

ਧਰਮਸੰਸਥਾਪਨਾਰਥਾਯ ਸਮ੍ਭਕਾਸਿ ਯੁਗੇ ਯੁਗੇ।

(ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ-ਗੀਤਾ)

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਵਾਰ ਦੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚੀ ਗਈ ਵੀਰਰਸ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ 55 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੰਡੀ (ਭਗਉਤੀ) ਦੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਨਿਭਾਉ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਉਤੀ ਨੂੰ ਸਿਮਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਸੰਕਲਪਿਆ ਹੈ। ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਇੰਦਰ ਦੀ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ ਹਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦੁਰਗਾ ਪਾਸ ਪੁਕਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਜਿਤ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਉਮਾਹ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਸੰਸਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ - ਯੋਧਾ ਭਾਵੇ ਸੁਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅਸੁਰ, ਦੈਂਤ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਦੇਵਤਾ। ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸੰਦਰਭ ਵੀ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ-ਦਵੰਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਬਦੀ ਦੇ ਰੂਪਕਾਂ ਵਜੋਂ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੂਲ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਕਥਾ-ਸੂਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵੀਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਮਿੱਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਮਨ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਸੋਮਿਆਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਮਹਾ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੰਗਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿਠਣ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਅਤਿਆਚਾਰੀ

ਸ਼ਾਸਣ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੂਝਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨੀਵੇਂ ਨਿਤਾਣੇ ਅਤੇ ਦਮਿਤ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸ਼ਬਦ-ਸਭਿਆਚਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਦਾਰੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਮਾਨਵ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਮਾਡਲ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲੇ :

¹ "If we consider the work which (Guru) Gobind (Singh) accomplished, both in reforming his religion and instituting a new code of law for his followers, his personal bravery under all circumstances; his persevering endurance amidst difficulties, which would have disheartened others and overwhelmed them in inextricable distress, and lastly his final victory over his powerful enemies by the very men who had previously forsaken him, we need not be surprised that the Sikhs venerate his memory. He was undoubtedly a great man." (W, L. McGregor)

² "The conversion of non-Muslims to Islam was a policy objective under Aurangzeb's rule. Aurangzeb's ultimate aim was conversion of non-Muslims to Islam. Whenever possible the emperor gave out robes of honor, cash gifts, and promotions to converts. It quickly became known that conversion was a sure way to the emperor's favor." Richards, John F. (1995). *The Mughal Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 130,177.

³ "It is extremely rare if not altogether impossible to find all the good qualities in one man. But the Guru was an embodiment of all round perfection. He was a poet, a religious leader, a religious and social reformer, an excellent planner and counsellor and a superb general. He was a poet whose verse was forceful and vibrant with emotions of every kind, and highly eloquent. As a reformer in the social and religious spheres he had no peer. In the battle-field he was a dauntless general unperturbed by the turn of events. He was a sagacious and farsighted counsellor, a true lover of his country, an unflagging champion of his people, an unrivalled martyr of his country.

Daulat Rai, 'Sahibe Kamal GuruGobind Singh' (1993 edition) Page 154.